

Põhiseaduse § 28 *ratio legis*. Riigi kohustuste ulatus igäühe tervise kaitsele

Mari Amos – Õiguskantsleri Kantslei

põhiseadus, õigus tervise kaitsele, Eesti õiguskord

Eesti Vabariigi põhiseaduses on fikseeritud igäühe õigus tervise kaitsele. Selle põhiõiguse tegelikku sisu ja riigi kohustusi põhiõiguse tagamiseks on erialases kirjanduses vähe käsitletud. Artiklis on püütud avada õiguse tervise kaitsele mõtet ja sisu, kasutades ajaloolist tõlgendamismeetodit, s.t kuidas sai sellest aru ja soovis seda mõista seadusandja.

Eesti Vabariigi põhiseaduse § 28 lõige 1 sätestab igäühe õiguse tervise kaitsele. Sellisest napist normist ei selgu aga õiguse ulatus subjekti jaoks ning riigi kohustus tervise kaitse võimaldamisel. Kogu põhiseaduse kehtivuse ajal on Eesti nüüdisaegses õiguskirjanduses vaid mõnel korral juureldud selle § 28 lõikes 1 sisalduva õiguse tervise kaitsele ulatuse üle. Vahest kõige põhjalikumalt on teemat käsitlenud Taavi Annus, samuti on õiguse tervise kaitsele tähendust analüüsinud Ants Nõmper (1, 2). Kummatigi on seni ilmunud käsitlustes põhiseaduse sätet püütud tõlgendada, kasutades peamiselt rahvusvahelist õigust.

Eesti õiguskord on teatavasti hierarhiline, milles kõrgeimal astmel asub põhiseadus. Seega ei ole õigusteaduslikult päris korrektne tõlgendada põhiseaduse sätte ulatust alamal asuvate õigusaktide kaudu, muu hulgas ka näiteks rahvusvaheliste lepingute kaudu. Mõistagi ei saa isikute põhiõiguse tervise kaitse olemust tuletada põhiseaduse § 28 lõike 1 rakendusaktidest, nagu ravikindlustuse seadus, tervishoiuteenuste korraldamise seadus, rahvatervise seadus. Rakendusaktid ning muud alamal seisvad aktid võivad vaid anda viisid õiguse teostamiseks, aga mitte sisustada õigust ennast.

Et avada põhiõiguse tervise kaitsele tegelikku mõtet, peaks kasutama ajaloolist tõlgendamismeetodit. Nii saab vastuse küsimusele, kuidas sai normi mõttest aru ja kuidas soovis normi mõista ajalooline seadusandja (3). Ajaloolise tõlgendamise korral tuleb uurida õigusnormi arengut

õiguse allikate abil, minnes tagasi normi välja-töötamist kirjeldavate dokumentideni.

Sotsiaaliigi kontseptsiooni kujunemine ja koht põhiseaduses

Majanduslikke ja sotsiaalseid inimõigusi on ajalooliselt peetud ideoloogilise iseloomuga õigusteks, mis ei sobi kokku vaba turumajandusega. Majanduspoliitiliselt liberaalse seisukoha järgi tuleb kaitsta eelkõige neid väärtusi, mis seonduvad indiviidi vaba tegutsemisega – ühiskondlik heaolu on niimoodi kõigi ühiskonnaliikmete jaoks paremini saavutatav. Sotsiaalsete õiguste teisejärgulisust peegeldab ka asjaolu, et nende realiseerumine sõltub suuresti riigi ressurssidest. Liberaalsete sotsiaalkaitse-süsteemide kohaselt ei ole sotsiaalsed põhiõigused tihtipeale kohtulikus korras jõustatavad või puuduvad sellised õigused põhiõigusena üldse (4).

Praegu on arenenud riikides ülal toodud seisukohad aga hüljatud. Sotsiaalsete õiguste tähtsustamine näitab pühendumist sotsiaalsele integratsioonile, solidaarsusele ja võrdsusele, hõlmates ka sisetulekute jaotamise küsimusi ning muret haavatavate ühiskonnagruppide pärast (5).

Ka Eesti põhiseaduse tõlgendamisel tuleb aluseks võtta üldine väärtusskaala, mis on tõstnud sotsiaaliigi põhimõtte konstitutsioonilise printsiibi tasemele. Sotsiaaliigi printsiip on sarnaselt õigusriigi printsiibiga sätestatud põhiseaduse §-s 10. Seega võib väita, et Eesti põhiseadus ei salli äärmuslikult liberaalset sotsiaalpoliitikat: sotsiaalabi on küllal-

daste ressursideta inimeste õigus, mitte privileeg, mida jagatakse võimude suva alusel (4).

Sotsiaalriigi printsiip annab igaühele õiguse ning paneb riigile vastava kohustuse tagada vähemalt minimaalselt inimväärikas äraelamine. Samuti ei tohi riik olla „pime” sotsiaalsete probleemide suhtes. Riik on kohustatud tegelema selliste aladega nagu vaesus, tervishoid ja keskkonnanõuet. Põhiseadus ei luba valitseda üliliberaalsel turumajandusel, sest sotsiaalne aspekt peab olema samavõrd arvesse võetud. Samas ei kirjuta põhiseadus ette näiteks pensionide suurus, tervishoiule ettenähtud vahendite ulatust või suurimat lubatud ühiskonna kihistumise astet (6).

Eesti põhiseaduses on sotsiaalsed õigused järgmised: õigus tervise kaitsele (§ 28 lg 1); õigus riigi abile vanaduse, töövõimetuse, toitjakaotuse ja puuduse korral (§ 28 lg 2); riigi abi töö leidmisel (§ 29 lg 3); õigus haridusele (§ 37 lg 1). Sätetused annavad tunnistust sellest, et Eesti põhiseaduses on välja arendatud sotsiaalsete põhiõiguste minimaalkontseptsioon (7).

Põhiseaduse § 28 lõige 1 annab igaühele õiguse tervise kaitsele. Sätte ülimalt lakoonilisest ja konkreetsest sõnastusest lähtuvalt võib järeldada, et seadusandja on soovinud tõepoolest võimaldada igaühele õiguse tervise kaitsele, mitte panna ainult riigile kohustust tervisekaitse valdkonnas tegutseda. Vastav põhiseaduslik nõue ei takista seadusandjat loomast sellist sotsiaalsüsteemi, nagu ta õigeks peab. Põhiõiguslikult peab olema tagatud õigus eksistentsiiniimumile, see tähendab et kodanikel on riigi vastu subjektiivne õigus sellele, et riik annaks neile puuduse korral peavarju ja süüa viisil, mis tagab isikute õiguse elule. Sellele vastab riigi kohustus mitte lasta oma kodanikel surra nälga või ära külmuda. Riik ei tohi laskuda allapoole sellest põhiseaduslikult tagatud piirist, ilma et ei riikuks põhiseadust (8).

Robert Alexy tõdeb, et sõnastus „igaühel on õigus tervise kaitsele” on tegelikult tõlgendusele avatud. Ühest küljest võib olla tegemist üksnes õigusega kaitsele tervisekahjustuste eest, seega siis klassikalise liberaalse traditsiooni kaitseõigusega.

Samas tuleks aga arvestada põhiõiguste sotsiaalset dimensiooni. Lähtudes sellest dimensioonist ning kasutades õiguse tõlgendamise kitsast kontseptsiooni, täpsustab ja tugevdab õigus tervise kaitsele üldist õigust riigi abile puuduse korral, nagu see sisaldub põhiseaduse 28 lõike 2 esimeses lauses. Samas, tõlgendades sotsiaalset põhiõigust laia kontseptsiooni kohaselt, sisaldab õigus tervise kaitsele kõigi õigust ravile ja hooldusele.

Alexy tõdeb, et vaadates § 28 lõike 1 asukohta põhiseaduses, tuleks valida tõlgendamise kitsas kontseptsioon, kuna õigus tervise kaitsele asub põhiseaduslikus paragrahvis, mis muidu tagab üksnes toetuse puuduse korral. Tasuta ravi ja hooldus kõigile, muu hulgas ka jõukatele, on ainult heaoluriigis võimalik luksus, seega midagi muud kui § 28 reguleerimisala (9). Ka põhiseaduse enda normide võrdleval vaatlemisel võib tõdeda, et kaheldav on § 28 lõike 1 alusel üldise ning piiramatult tasuta arstiabi nõudmine. See selgub näiteks võrreldes § 28 lõikes 1 toodud § 37 lõikega 1, mis sätetab otsesõnu, et õppimine on lastel riigi ja kohalike omavalitsuse üldhariduskoolides õppemaksuta (2).

Põhiseaduse ekspertiisikomisjon on oma lõpparuandes leidnud, et seadusandja võib luua sellise sotsiaalsüsteemi, nagu ta õigeks peab, kuid ta ei tohi laskuda allapoole põhiseadusega tagatud piirist. Oluline on silmas pidada ka asjaolu, et põhiseadus ja riik lähtuvad inimesest (rahvast) ja kuna inimene on delegeerinud riigile algelt temale kuulunud õigused, siis tuleb inimese õigusi ja vabadusi üldjuhul tõlgendada laiendavalt ning riigi õigusi kitsendavalt (10).

Põhiõiguste kujunemine Eestis

Ajaloolises plaanis on Eesti põhiseadused pööranud sotsiaalsetele õigustele ning eriti õigusele tervise kaitsele erinevat tähelepanu.

1920. aasta põhiseaduses ei olnud välja toodud eraldi sättena õigust tervise kaitsele ning sotsiaalseid õigusi käsitleti üldiselt pealiskaudselt. Nii 1920. aasta kui ka 1938. aasta konstitutsioonid sisaldasid küll mõningaid sotsiaalseid õigusi puudutavaid sätteid, kuid nende rakendamine ja

õiguste kohtulik kaitse oli kaheldav (2). 1920. aasta põhiseaduse paragrahv § 25 sätestas järgmist: „Majandusliku elu korraldamine Eestis peab vastama õigluse põhimõttele, mille sihiks on inimesevääriline ülespidamise kindlustamine sellekohaste seaduste läbi, mis käivad harimiseks maasaamise, eluaseme- ja töösaamise, samuti emakaitse, töajukaitse ning nooruse, vanaduse, töövõimetuse või õnnetuste puhul tarviliku toetuse saamise kohta.”

1938. aasta põhiseadus piiras personaalseid ja laiendas vähemalt formaalselt sotsiaalseid põhiõigusi. Eespool osundatud põhiseaduse § 25 asemel lisati neli paragrahvi (§ 21 perekonnakaitse, § 24 majanduselu kaitse, § 27 töökaitse ning § 28 laste ja vanade toetus). Sotsiaalsed õigused olid §-s 28 sätestatud järgmiselt: „Seaduse alusel korraldatakse kodanikele vanuse, töövõimetuse või õnnetuse puhul abi sotsiaalkindlustuse või hoolekande korras. Vabatahtlikku hoolekannet soodustatakse” (11).

Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi konstitutsioon erines eelnenust täielikult, sätestades tervishoiuasutuste võrgu loomise ja õiguse tervishoiule. ENSV konstitutsiooni § 40 kohaselt oli Eesti NSV kodanikel õigus tervise kaitsele, mille tagasid tasuta kvalifitseeritud tervishoiuteenused riiklikes tervishoiuasutustes, ulatuslike haiguste ennetamise programmide elluviimine, kodanike raviks ja tervise tugevdamiseks määratud asutuste võrgu laiendamine, ohutustehnika, töötervishoiu arendamine ning täiustamine, keskkonna tervendamise abinõude rakendamine, eriline hoolitsus sirguva põlvkonna tervise eest jm (12). Tasuta teenuseid pakuti tänu kommunistlikule majandussüsteemile, millega hoiti arstide palgad madalad, määrati tervishoiuasutusi teenindavale infrastruktuurile kindlad hinnad ning kasutati peamiselt odavaid kohalikke ravimeid ja meditsiinivarustust.

Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi 1992. aasta konstitutsioon on eeltoodutest rohkem tasakaalus ning sisaldab nii poliitilisi ja inimõigusi kui ka sotsiaalseid garantiisid (13). Ometigi tuleb arvestada, et sotsiaalsete õiguste lisamine postsovetlikesse põhiseadustesse pole olnud lihtne üheski Ida-

Euroopa riigis. Vabadus loobuda sotsialistlikust süsteemist tähendas kalduvust unarusse jätta kõike „sotsiaalset”. Kodaniku ja poliitilised õigused, millest inimesed varasema režiimi ajal ilma jäeti, said eesõiguse.

Küsimus sotsiaalsetest õigustest oli kaalumisel mitmes uue põhiseaduse eelnõus. Igapäevane õigus tervise kaitsele esines esimest korda 13.12.1991. a eelnõu §-s 37: „Igaühel on õigus tervise kaitsele ning tervislikule töö ja elukeskkonnale.” Põhiseaduse eelnevates eelnõudes novembrist 1991 sisaldub vaid sotsiaalriigile omane säte: „Abivajaja eest hoolitsemine lasub eelkätt perekonnaliikmel. Riigi kohustus on korraldada abi vanaduse, haiguse, toitja kaotuse, õnnetusjuhtumi, töövõimetuse või tööpuuduse korral. Riikliku toetuse ja abi liigid ning suuruse määrab seadus. Riik toetab vabatahtlikku ja omavalitsuslikku hoolekannet.” 26.01.1992. a eelnõus on §-i 37 alt tervisekaitse kadunud ning asendatud õigusega haridusele, kuid 06.02.1992. a eelnõust leiame tervisekaitse juba tuttavalt kohalt §-i 28 alt ning ka viimastes eelnõudes säilitab ta selle koha (14).

Põhiseaduse eelnõusse jõudis säte versioonist, mille oli välja töötanud Jüri Raidla juhitud töörühm. Eelnõudes, mille töötasid välja I. Gräzini, E. Talviku/J. Kaljuvee, A. Lepsi, J. Adamsi ning K. Kulboki juhitud töörühmad, samalaadset, kitsalt tervise kaitsele orienteeritud sätet ei leidu. A. Lepsi töörühma eelnõu piirdub §-s 30 sisalduvaga, mille kohaselt on riigi kohustus tagada kõigile tervislik elukeskkond. K. Kulboki töörühma eelnõu sisaldab §-i 20 all analoogset sätet. J. Adamsi töörühma eelnõu reguleerib §-s 27 sotsiaalriigi sisu järgmiselt: „Abivajaja eest hoolitsemine lasub eeskätt perekonnaliikmel. Riigi kohustus on korraldada abi vanaduse, töövõimetuse, toitja kaotuse või -puuduse korral. Riikliku toetuse ja abi liigid ning suuruse määrab seadus.”

Põhiseaduse väljatöötamise aluseks võeti konkuureeriva hääletuse tulemusena J. Adamsi töörühma poolt välja töötatud eelnõu, mis langes enim kokku Põhiseadusliku Assamblee liikmete arvamusega riigivõimu tulevases ehitusest. Kokkuvõttes on

kehtiva põhiseaduse näol tegemist aga sünteesiga erinevatest eelnõudest koos sisuliste täiendustega ja muudatustega, mis tegid teematoimkonnad ja Põhiseaduslik Assamblee (15).

Põhiseadusliku Assamblee II toimkonna koosoleku protokollidest nähtub, et assamblee liikmetel ja ekspertidel olid erinevad arusaamad sotsiaalsete õiguste osast põhiseaduses. Muudatusettepanekuid tehti ka Jüri Adamsi töörühma eelnõu §-i 27 kohta. Toimkonna liige Lehte Sööt tegi 04.11.1991. a koosolekul ettepaneku lisada paragrahvile lause tervishoiu kohta. Vardo Rumessen soovitas täiendada eelnõu järgneva: „Eesti Vabariigis on igaühel õigus kvalifitseeritud arstiabile.“ Sellise sõnastusega ei nõustu aga Lauri Vahtre, kes tervishoiuteenuste kättesaadavuse ulatuses kahtleb. Sergei Sovetnikov teeb omakorda ettepaneku lisada põhiseaduse eelnõule järgmine paragrahv: „EV alaliselt elavatel isikutel on õigus tasuta, aga samuti ka tasulisele kvalifitseeritud arstiabile. Seadus kehtestab selle õiguse realiseerimise korra“ (16). Arutelu tulemusena pakub Enn Leisson välja, et § 27 lõikes 2 asendada väljend „puuduse korral“ väljendiga „õnnetusjuhtumi korral“. Selline sõnastus pälvib toimkonna liikmete toetuse. Eelnõusse jääb seega § 27 järgmiselt: „Riigi kohustus on korraldada abi vanaduse, haiguse, toitja kaotuse, töövõimetuse, õnnetusjuhtumi või tööpuuduse korral.“

Põhiseadusliku Assamblee II toimkonna ekspert Ilmar Rebane käsitleb aga sotsiaalseid õigusi ja tervise kaitset veel laiemalt. I. Rebase redaktsioonis leiame §-i 62 alt järgmist: „Eestis on igaühel õigus sellisele elatustasemele, sealhulgas piisavale toidule, riietusele, eluasemele, arstiabile ja sotsiaalsele teenindamisele ning elutingimuste paranemisele, mis on nõutav enda ja perekonna tervise ja heaolu hoidmiseks. Eluaseme õiguse, samuti elanikkonna sotsiaalse ja meditsiinilise teenindamise ulatus ja korra sätestab seadus.“ Eelnõu § 65 I. Rebase redaktsioonis sätestab, et Eestis on igaühel õigus üldkättesaadavaks tervise kaitseks riigi ja omavalitsuse ravi- ja tervishoiu asutustes, kusjuures tasuta meditsiinilise abi saamise õigus ja andmise kord sätestatakse seaduses. Põhiseadusliku

Assamblee 15.11.1991. a eelnõus kritiseerib I. Rebane: „Puudulikud on projektis kajastatud tööalased õigused (minu enda projektis § 63, § 64, § 65). Projekti §-s 30 kõneldakse riikliku toetuste ja abi korraldamisest. See ei hõlma aga asja olemust, tagatud peab olema ka riiklik sotsiaalkindlustus, mille liigid tuleb loetleda. Mööda on mindud õigusest teatavale elatustasemele, millest on juttu inimõiguste deklaratsioonis artikkel 25 lõike 1 all. Minu projektis § 62 oleks vajalik sisse lülitada. Lisada võiks ka järgmise lause: „Eluasemeõiguse, samuti elanikkonna sotsiaalse ja meditsiinilise teenindamise ulatus ja korra sätestab seadus“. Niisuguse sätte eelnõusse võtmine on kooskõlas Eesti 1920. aasta PS §-i 25 ja 1938. aasta PS §-i 24 mõttega.“ (16).

On selge, et väga laialdasi sotsiaalseid õigusi võimaldavate sätete põhiseadusesse lisamine oleks tol ajal olnud utoopiline, arvestades riigi olematuid ressursse ja teadmatust tuleviku suhtes. Põhiseaduse ühe autori Jüri Raidla sõnul oli õigus tervise kaitsele teadlikult minimaalselt sõnastatud, kuna vaid sellisel kujul oli võimalik see õigus kompromisside teel põhiseadusesse sisse viia.

Põhiseaduse Assamblee redaktsioonitoimkonna esimees Liia Hänni tõdes ühes sõnavõtus, et sotsiaalsete õiguste puhul on tähtis riigivõimu sekumine ning valitsuse positiivne programm. L. Hänni tunnistas, et põhiseaduse praeguse eelnõu puhul tuleb loota sellele, et Eesti Vabariigi Valitsus ja Riigikogu ajavad sellist sotsiaalpoliitikat, mis on suunatud sotsiaalsete põhiõiguste tagamisele ka ilma selleleta, et need õigused oleks põhiseaduses otsesõnu fikseeritud (17).

Põhiseadusega riigile pandud kohustuste ja isikute õiguste ulatus

Kui lähtuda põhiseaduse tekkeloost, siis valitses põhiseaduse teksti autorite seas üksmeel, et põhiõigustest peavad tulenema subjektiivsed õigused. Nii väitis Jüri Raidla oma töörühma eelnõu kavandit tutvustades: „... põhiseaduses fikseeritud õigused peavad kattuma subjektiivsete õigustega, mis on realselt tagatud. Nende õiguste üheks tähtsa-

maks tagamisviisiks peavad projekti koostajad iga kodaniku õigust vaidlustada kohtus konkreetset seadust või ametiisikute tegevust, tuginedes vahetult põhiseaduse kirjatähele.” (17). Jüri Adams rõhutas oma töörühma kavandit tutvustades, et põhiõiguste peatükk peab olema formuleeritud nii, „... et seda oleks võimalik kasutada kohtus õigusemõistmisel.” (17). Redaktsioonitoimkonna läbinud põhiseaduse eelnõu kohta lausus Liia Hänni oma ettekandes: „... kõik õigused ja vabadused on sõnastatud inimese subjektiivse õigusena. [-] See võimaldab inimesel pöörduda kohtu poole oma subjektiivsete õiguste rikkumise puhul, kusjuures §-i 15 kohaselt võib kohtuasja läbivaatamisel igaüks nõuda mis tahes asjasse puutuv õigusakti või toimingu põhiseadusevastaseks tunnistamist. See tähendab, et Eesti Vabariigis tuleb kodanikepoolne initsiatiiv põhiseaduse järgimiseks ja samuti antakse kohtule võimalus mitte rakendada mis tahes õigusakti, kui see on põhiseaduse vastane või vastuolus põhiseaduse üldise mõttega. Niisiis on antud inimesele hoovad oma õiguste ja vabaduste kaitseks.” (17).

Kõik eeltoodu viitab põhiseaduse teksti autorite soovile teha põhiõigustest üksikisikute subjektiivsed õigused (18). Sama kehtib ka sotsiaalriigi põhimõtte ellurakendamiseks loodud põhiõiguste kohta. Seega on igal isikul õigus pöörduda kohtu poole ka juhul, kui ta tunneb, et tema subjektiivset õigust tervise kaitsele on rikutud kas tegevuse või riigipoolse ebakohase regulatsiooniga. Selge on, et põhiseaduse § 28 lõike 1 napp sõnastus

tuleneb kompromissist. Kuid viies iga päev ellu põhiseadusest tulenevat sotsiaalriigi poliitikat, ei või seadusandja ja seaduste rakendajad tänapäeval teha kompromisse isikute tervise arvelt. Riigi kohus on tagada, et isikute tervise säilitamiseks või parandamiseks ette nähtud vahendid ning programmid on tõhusad ja ellu rakendatud, et meetmed on võrdselt kättesaadavad kõigile isikutele viisil, mis ka tegelikkuses, mitte vaid näilikult aitavad tervise kaitset tagada.

Põhiseaduse eelnõu väljatöötamisel käsitleti muude sotsiaalsete põhiõiguste hulgas korduvalt ka õigust tervise kaitsele. Prevaleerivaks oli seisukoht, et isikute tervise kaitse korraldamine ei ole mitte riigi suvaotsus, vaid kohustus. Kuna aga käsitletav põhiõigus tervise kaitsele sai põhiseaduses äärmiselt napilt sõnastatud, tuleb loota, et Põhiseaduse Assamblee redaktsioonitoimkonna esimehe Liia Hänni usk sotsiaalsete põhiõiguste tagamisele orienteeritud sotsiaalpoliitikasse jõuab nüüd, kui põhiseadus on kehtinud 14 aastat, ka tegelikkusesse. Eesti riik on läbinud kiire majandusarengu ja enesetõestamise faasi ning oleks aeg mõelda lõpuks ka sotsiaalriigi kontseptsiooni efektiivsele ellurakendamisele. Põhiseaduse autorite ning seeläbi ka seadusandja seisukoht põhiseaduse § 28 lõikes 1 toodud põhiõiguse tervise kaitsele ulatusest peab leidma õigusaktides ning tegevustes kajastamist enne, kui mõni teadlikum isik oma põhiõiguse tagamist riigilt kohtu kaudu nõudma läheb.

Kirjandus

1. Annus T. Kommentaarid §-le 28. Eesti Vabariigi Põhiseadus. Kommenteeritud väljaanne. Tallinn: Justiitsministeerium; 2002.
2. Annus T, Nõmper A. The Right to Health Protection in the Estonian Constitution. *Juridica International*. 2002;117-26.
3. Narits R. Õiguse entsüklopeedia. Tallinn; 2002.
4. Annus T, Aaviksoo B. Õigusest hoolekandele põhiseaduse valguses. *Sotsiaaltöö* 2002;5:9.
5. Eide A. Economic, social and cultural rights: a textbook. Nijhoff; 2001.
6. Annus T. Riigiõigus. Tallinn; 2001.
7. Merusk K, Narits R. Eesti konstitutsiooniõigusest. Riigi ja kohaliku omavalitsuse ametnike pädevuskoolituse õppematerjal. www.riik.ee/riigikantselei/atp/koolitus/oppematerjal/konst.htm
8. Eesti Vabariigi Põhiseaduse ekspertiisikomisjoni lõpparuanne. <http://www.just.ee/10716>
9. Alexy R. Põhiõigused Eesti Põhiseaduses. *Juridica* eriväljaanne 2001:77.
10. Maruste R. Põhiseadus ja selle järelevalve. Tallinn; 1996.

11. Riigi Teataja 1937;71:590.
12. Kukk R. Põhiseaduslik õigus tervise kaitsesele ja selle tagamine Eestis. Bakalaureusetöö. TÜ õigusinstituut; 2004.
13. Uibopuu H-J. Üldised inimõigused Eestis 1920., 1937. ja 1992. aasta põhiseadustes. Juridica 1997;5:235–41.
14. EV põhiseaduse eelnõu variandid. Riigiarhiiv, fond 2324 1, säilik 4.
15. Hallaste I. Eesti Vabariigi põhiseaduse sünd. Juridica 1996;9:439.
16. EV Põhiseadusliku assamblee II toimkonna koosoleku protokollid. Riigiarhiiv. Fond nr R 2324, nimistu 1, säilik 14.
17. Põhiseadus ja Põhiseaduse Assamblee. Koguteos. Tallinn 1997.

Mari.amos@oiguskantsler.ee